

O carte inovatoare: *Rețele cooperative – agenți de modernizare și construcție a națiunii*

Maria Larionescu*

Universitatea din București, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială

Cartea profesorului clujean Attila Gabor Hunyadi, *Rețele cooperative în Transilvania aparținând Ungariei și României*, surprinde cititorul interesat prin noutatea și anvergura abordării subiectului cooperației, perceput ca o temă „umbrelă” care susține procese și mecanisme privilegiate cum sunt modernizarea și edificarea națiunii, evoluția cooperației moderne ca spațiu funcțional al economiei sociale, principiile și politicile cooperative de control, îndrumare și finanțare a cooperației în aria supusă investigației. Autorul și-a potențat capacitatea de înțelegere și explicare a rolului și funcțiilor rețelelor cooperative în statul modern prin ingeniozitatea cu care a construit proiectul cercetării, răspunzând la două provocări: una de natură metodologică, adevcând **strategia investigației comparative interdisciplinare** la „decupajul” ariei de cercetare (**spațiul sociodemografic**), „Transilvania ca regiune de graniță, multiethnică și multiconfesională”, populată de trei entități etno-naționale numeroase, români, unguri, saxoni și un segment important de populație de confesiune israelită; a doua provocare viza evaluarea influenței **schimbărilor structurale ale contextului geopolitic** marcat de statutul Transilvaniei ca parte a Ungariei (1867–1918) și a României (1918–1940) asupra rețelelor cooperației.

Scrisă de un istoric, cartea de față nu urmează tiparul obișnuit al narațiunii tradiționale a disciplinei; dimpotrivă, construiește o paradigmă comparată interdisciplinară care fructifică intuiții, soluții teoretice, metode și tehnici de deconstrucție, diagnoză și sinteză

a evidenței istorice. Sursele teoretice explorate sunt atât clasice cât și recente, aparținând unor tradiții științifice și disciplinare variate: analiza critică și de discurs dezvoltate de teoreticieni ai istoriei și sociologiei economice naționale și transnaționale, de analiști ai capitalului social și rețelelor sociale, precum și în studii asupra naționalismului, constituirii statului și națiunii, mentalităților, antropologiei istorice, geografiei mentale, de teoreticieni ai funcționalismului și teoriei interdependențelor. Miza mărturisită a acestor analize documentare, la care se adaugă și participarea autorului la proiecte europene, alături de sociologi, juriști și economiști, având ca tematică constituirea națiunii și mișcarea cooperatistă în Europa Central-Estică, a fost înțelegerea și explicarea fenomenului cooperației ca mecanism al modernizării și construcției statului modern. Punctul nevralgic al pregătirii investigațiilor, resimțit de autor, privea capacitatea de a separa aserțiunile conținând legitimări ideologice, etno-culturale, etnonime, eponime de observația obiectivă a faptelor. Ca istoric profesionist, autorul adoptă o atitudine tranșantă evitând capcana unor descrieri „incoerente sau anacronice” conținând categorii etno-naționale, retorici politice, ideologice pentru a explica structura, dinamica și funcțiile cooperației în edificarea națiunii și statului modern. În acest scop, el construiește un algoritm inedit de confruntare a discursului subiectiv îmbibat în rețelele cooperative cu analiza obiectivă a observației faptelor. Vom reveni asupra subiectului după un scurt

---

* Universitatea din București, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială.
E-mail: maria.larionescu@gmail.com.

comentariu asupra precauției metodologice exprimate de cercetător privind anacronismul și incoerența explicațiilor istorice deformate de influențele ideologice subiective.

Constrângerile auto-impuse de limitare a impactului subiectivității programelor directe ale rețelelor cooperative ca garant al obiectivității cercetării acestora sunt de natură să asigure, incontestabil, respectarea standardelor de științificitate ale demersului. Discuția pe care o propunem implică un exercițiu de reflecție asupra tiparelor de gândire și acțiune care au contribuit la construcția așteptărilor colective, în cazul de față a constituirii rețelelor cooperative, prin: dezvoltarea simțului problemelor sociale, îndeosebi al celor latente, punerea în lumină a proceselor de legitimare socială și intelectuală a personalităților și teoriilor conectate la mișcarea cooperativă.

Cercetări personale privind gândirea și proiectele de reformă ale autorilor din sec. XIX și prima jumătate a sec. XX, ce conțineau idei sociologice semnificative (Larionescu, 1996), au pus în lumină câteva opțiuni ale gândirii social-politice privind problemele sociale ale țării relevante pentru discursul conectat la rețelele cooperatiste. Vom prezenta câteva idei și sugestii de interes pentru discuția de față.

Imaginea de ansamblu a literaturii investigate de noi relevă două categorii tematice prioritare, interconectate, ca parte componentă a strategiei de modernizare a societății: constituirea națiunii și problema agrară-țărănească. Problema cooperăției se înscrie în contextul căilor de modernizare a țării alături de procesul de industrializare, finanțe, comerț, etc., iar „construcțiile mintale” ce conțin reflectările critice ale personalităților implicate au identificat și „rezolvat problemele sociale ale vremii lor” (Stahl, 2001, 12). Plaja acestora este largă cuprinzând oameni politici, economiști, istorici, scriitori, filosofi, publiciști, sociologi, etc. care au înfăptuit alfabetizarea societății cu limbajul modernității, inclusiv cu ideile cooperăției, sporind astfel acuitatea

percepției semnificației locale, regionale și naționale a ceea ce se va numi „economia socială”.

Semnalăm, în acest context al discuției, o contribuție de cea mai înaltă relevanță epistemologică pentru cercetarea mișcării cooperatiste. Este vorba de configurarea unui **model nou de raționalitate socială** în tratarea problemei economiei sociale și, în particular, a cooperăției. Fondatorii sociologiei românești, autori ai proiectelor de construcție modernă a statului din secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului XX au intuit că modelul vechi, elitist de raționalitate socială, încorporat de Reforma Regulamentară, care centraliza cunoașterea socială și deciziile la nivelul superior al oligarhiei boierești, era prea îngust, prea inadecvat timpurilor noi și păgubitor interesului național. Cercetările lor asupra problemelor sociale ale țării (Larionescu, 1996, 42–48), cum sunt analizele asupra dezbaterilor din Comisia proprietății de la 1848, a fenomenului social istoric al dezbaterilor din Divanurile ad-hoc (1857) și din Comisia centrală (1858), investigațiile de conținut asupra soluțiilor cuprinse în reformele agrare succesive, examinarea „limbii de mare frumusețe a jălbii sătenilor” și a argumentelor cu adevăruri netăgăduibile aduse în sprijin (Rosetti, 1907), studiile cu totul remarcabile de sociologie a contractelor agricole („învoielilor agricole”) au inovat tipul de raționalitate socială practicat în epocă. În locul acțiunii de raționalizare socială de natură instrumentală, în care „claca agravată” constituia un scop central stabilit de elita boierească, știința având rol de „inginerie socială” de identificare a mijloacelor eficiente de implementare a scopului prestabilit, mișcările de redeșteptare națională și socială, a căror vizibilitate a crescut prin contribuțiile cercetărilor asupra problemelor sociale, au arătat cu limpezime că cea mai potrivită optică de intervenție socială este *raționalitatea substanțială a scopurilor* prin care acțiunea de legiferare, de guvernare este precedată de evaluări asupra problemelor sociale care includ în chip necesar participarea

populației vizate la evaluarea propriilor sale nevoi și soluții. Autorii cercetărilor asupra problemelor sociale au configurat **optica nouă a raționalității participative**, întemeiată pe cerința „explorării practice” în cunoașterea socială și a mobilizării consensului social, de jos în sus, idee ce premerge cu peste o jumătate de secol „modelul acțiunii democratice” formulat de sociologul scandinav E. Dahlstrom (apud Ungureanu și Costea, 1985, 168).

Revenind la proiectul cercetării de față, apreciem că asumarea perspectivei comparative interdisciplinare îi oferea autorului oportunități excepționale de a descoperi dinamica, transformările structurale ale rețelelor cooperative care coabitau în Transilvania, Ungaria și România, dezvăluind fațete de mare finețe analitică cum sunt „confluențele mutuale, impactul structurilor elitelor și politicile economice promovate de acestea” (p. 6). Avantajul epistemologic al strategiei de cercetare implică și un **risc asumat al delimitării subiectului investigației la rețelele cooperative existente** în teritoriile reunite ulterior de Regatul României în perioada interbelică, având autoritate statală, zonală, locală, uniuni regionale, federații etc. În felul acesta, autorul s-a privat de șansa explorării emergenței cooperației premoderne în spațiul zonal cercetat, a resurselor tradiționale pentru economia socială și a influenței modelelor cooperației moderne din Europa asupra formelor incipiente ale rețelelor cooperative locale plămădite în contextul istoric al ciclului răsăritean al capitalismului european, definit de H.H. Stahl prin sintagma „criza servajului feudal” și pătrunderea capitalismului (Stahl, 1958/1998, vol. I, 20).

Studiul lui A.G. Hunyadi a urmărit trei idei directe înrudite (p. 6–8).

1. Ideea **cooperației ca rețea instituționalizată**; cu alte cuvinte, arată autorul, „cooperativele erau organizate colectiv, nu individual, constituite de la început ca o rețea de cinci tipuri de instituții: autorități

administrative de stat și/sau cinci alte tipuri de forme instituționale non-statale (financiare, economice, organizații profesionale, partide politice, elite sau programe și instituții non-economice precum instituții ecleziastice și asociații culturale”. Întrucât „aceste instituții îndeplineau în chip sistematic funcții de promovare/organizare de cooperative ele au fost definite ca institute *promotoare* sau instituții-mamă” (p. 6–7).

2. Teza **multiplei funcționalități constitutive** (economice, politice, sociale, culturale) a **rețelei cooperative**: „pe lângă obiectivele lucrative, economice și financiare, ele îndeplineau și scopuri nepecuniare cum sunt cele de canal cultural-ideologic, de mobilitate socială vizând emergența și consolidarea clasei de mijloc rurale și uneori rețeaua cooperativă se implica în mobilizarea politică a scopului urmărit” (p. 7).

3. Ideea confluentei transnaționale continue între rețelele cooperative occidentale și est-europene, între elitele și grupurile naționale învecinate.

Odată precizate obiectivele și ipotezele de lucru, derularea proiectului de cercetare a dezvăluit cea mai mare provocare metodologică cu care urma să se confrunte istoricul și anume **dilema obiectivității investigațiilor asupra unor subiecte saturate de sens, semnificații, valori, legitimări economico-politice, etno-naționale, religioase**, așa cum sunt rețelele cooperative. Autorul a intuit riscul recursului la argumente etno-naționale, legitimări politice, religioase, culturale pentru a explica structura și funcționalitatea rețelelor cooperative mai degrabă pe bază de prejudecăți decât pe date obiective. Pentru a preîntâmpina o asemenea capcană Attila G. Hunyadi a construit o schemă metodologică care să-l ajute să delimiteze retorica naționalistă, confesională, politică de observația obiectivă a faptelor. Strategia propusă este alcătuită din patru segmente (cerc metodic – en.

methodic circle): „institutele și elitele promo-toare, publicul și grupurile țintă promovate, respectiv bilanțuri, rezultate ale rețelei. Atunci când toate aceste patru segmente, sferturi ale cercului arată o convergență nu va fi anacronică mențiunea că o rețea asumă o influență ideologică sau etno-națională (Good, 1977) sau o majoritate ori minoritate legitimată oficial etno-național, ideologic, confesional (p. 7).

Ghidul metodologic configurat este completat de autor cu câteva angajamente ipotetice suplimentare.

4. Ideea autonomiei interne a unităților cooperatiste odată înființate, exprimată prin coordonarea de către propria lor adunare generală și elitele alese (p. 7).
5. Preeminența principiilor universale standardizate ale cooperăției justifică preocupările proiectului cercetării pentru problematica comunității și educației membrilor, a programelor culturale, literare, educația tinerilor și adulților (p. 7–8).
6. Ideea unui portofoliu de posibile teme legitime de explorat privind relațiile intra-naționale, regionale, internaționale și transnaționale pe care cooperativele studiate le experimentează. „Aceste rapoarte surprind cooperarea și influențele inter-etnice, mutuale, tranzacțiile comercial-financiare precum și transferurile transnaționale de know-how” (p. 8).

Lucrarea este condensată în două capitole substanțiale: analiza sistemului cooperatist în Transilvania ca parte a Ungariei (1867–1918), capitolul I și studiul rețelelor cooperatiste marcate identitar cu Eticheta Națională/Interfața Națională în România interbelică, capitolul al II-lea. Textul se derulează cu o logică strânsă, autorul reușind să controleze liniile esențiale ale demonstrației fără a fi absorbit de țesătura multicoloră de detalii care ar fi distorsionat claritatea și transparența analizelor și concluziilor cercetării. Autorul a orientat studiul astfel încât să-și asigure, din start, un punct de sprijin pentru a

obține o imagine caracteristică a mișcării cooperative susținută de observațiile întemeiate pe date obiective: „această carte se concentrează îndeosebi asupra mișcării cooperative având caracterul *inner help to self-help* (întrajutorare la ajutorare de sine) integrate în programe naționale” (p. 10).

Studiul se deschide cu o reconstituire a scenei sistemului cooperăției din Transilvania din vremea dualismului Austro-Ungar plecând de la o documentare excepțională din surse istorice, arhive ale administrației locale, regionale, naționale, acte și programe politice, arhive ale instituțiilor de cultură, presă, arhive private, răspândite atât în aria cercetată cât și în țările central și est-europene. Departele de a fi o prezentare seacă a mișcării cooperative, reflectată în documentele vremii, descrierea este însuflețită de stilul narativ al autorului care „face sursele să vorbească” prin „dialogul” ce pulsează între instituțiile promo-toare, autoritățile administrative locale și regionale, elitele etnice, confesionale, politice, invitând cititorul să compare, evalueze rolul rețelelor cooperatiste în construcția statului și modernizarea societății. Abilitatea analitică a cercetătorului se manifestă și în felul cum a răspuns cerinței de comprehensiune a descrierii mișcării cooperative și, totodată, nevoii restrictive de selecție a datelor conform ipotezelor investigației.

Confruntând scena regională a mișcării cooperative din Transilvania din epoca dualismului cu modelele cooperăției dezvoltate în Europa autorul a desprins câteva direcții de cercetare care se intersectau: prevalența sistemului cooperativ de credit, economisire, consum la toate cele trei entități etno-naționale (români, maghiari, saxoni) și la segmentul de populație israelită; ținta principală a asociațiilor cooperative era fondarea cooperăției agricole prin valorizarea solidarității comunitare (conform principiilor Raiffeisnieni); rețelele cooperatiste au experimentat cicluri de evoluție de la liberalism spre paternalism și control etatist.

Comentăm, în cele ce urmează, câteva rezultate ale investigației.

a) Instituționalizarea asociațiilor și cooperativelor pe baza clivajelor ideologice în Europa de Vest – versus – caracterul național al instituționalizării cooperăției generat de principalele clivaje etno-naționale în Europa Central Estică. În consens cu analizele occidentale, autorul invocă în sprijinul acestei constatări contextul dezvoltării industriale și urbane mai avansate în Europa Vestică decât în Est unde predominau statele multinaționale. Cititorul interesat poate afla detalii interesante, inedite asupra dinamicii raporturilor de autonomie/interdependență/condiționare între rețelele cooperatiste maghiare, românești, germane, israelite și autoritățile administrative la diferite nivele, așa cum rezultă din acte și documente guvernamentale, ale instituțiilor promotoare ecleziastice, culturale, științifice. De pildă, analiza evidenței istorice din a doua jumătate a sec. XIX relevă existența a două strategii diferite de relaționare a elitelor naționale și a cooperativelor de credit promovate de ele și asistența financiară a autorităților de stat: în vreme ce cooperativele românești și germane se bazau pe sprijinul financiar al instituțiilor lor promotoare, ortodoxe, greco-catolice sau autorități comunale/orășenești fără a apela la stat, inițiativele cooperatiste maghiare, promovate de aristocrați influenți, solicitau ajutoare de stat (credite funciare sau credite agricole), pentru soluționarea crizei agricole severe (p. 14–15; 15). Studiul oferă date interesante asupra evoluției diferențelor de atitudine ale elitelor naționale implicate în generarea mișcării cooperatiste în funcție de circumstanțele politice, ideologice; spre pildă, aflăm din text că mișcarea cooperativă maghiară și-a nuanțat paradigma trecând de la valorile liberale, instituite prin *Actul Comercial* din 1875, la susținerea extensivă a drepturilor de interferență ale autorității statale în organizarea, controlul, managementul și finanțarea cooperativelor, consfințite de

Actul Cooperăției XXIII din 1898. Analiza comparativă a evidenței empirice a pus în lumină o caracteristică subtilă a mișcărilor cooperatiste legitimate etnico-național, și anume existența unui consens între liderii acestora asupra valorii democratice și semnificației cooperativelor în mediul rural, opiniile diferind doar asupra subiectului privind controlul de stat versus autonomia cooperăției” (p. 20).

Înainte de a prezenta și ale rezultate semnificative ale investigației de față vom face un scurt comentariu asupra diferențelor de legitimare a mișcării cooperăției în Vestul și Estul Europei. Analiza prezintă, întemeiată pe observații susținute de surse referențiale de necontestat, a demonstrat convingător caracterul etno-național al programelor mișcărilor cooperatiste din spațiul est și central european. Un exemplu sugestiv poate fi analiza de caz a influenței naționalismului economic asupra „bătăliei latifundiilor” din Transilvania, descriind polemicile iscate de rolul jucat de cooperativele românești și germane în cumpărarea, specularea și parcelarea marilor moșii vândute de latifundiarilor maghiari (p. 33). Pentru o imagine mai largă asupra contextului care a promovat mișcarea cooperatistă ca instrument al modernizării societății europene introducem în discuție ideea nuanțării diferențelor de legitimare între vest și est, acordând șanse ideii influenței și confluenței proiectelor pionierilor asociaționismului din Vestul și din Estul Europei.

Cercetările noastre anterioare (Lario-nescu, 2013, 85–86) au arătat că febra cooperăției în țările europene a contagiât și societatea românească, generând legitimări teoretice și programe practice de organizare de cooperative, îndeosebi bănci populare. Clivajul ideologic a fost resimțit cu intensitate și în acest perimetru, alternativele teoretice ale modernizării având implicații asupra construcției cooperăției în societatea românească. Prezentăm, pe scurt, dilemele teoretice ale modernizării și impactul asupra cooperăției.

Reprezentarea liberală asupra cooperăției, reflectată în *Proiectul sociologiei liberale* (Șt. Zeletin), oferă interpretări care delegitimează cooperăția modernă din societatea românească, calificând-o ca o **construcție artificială**, instituție împrumutată din afară, dependentă de întreprinderea capitalistă, în țările agrare neexistând condițiile necesare dezvoltării acesteia; o evaluare mai blândă a șanselor cooperăției la noi în termenii **formelor cu potențial de dezvoltare** vine din direcția teoreticienilor sincronismului evoluției europene (E. Lovinescu) și a legității „orbitării” societății românești întârziate în sfera de influență a țărilor dezvoltate (C. Dobrogeanu-Gherea). Această orientare conține și unele corolari și implicații practice, cum sunt considerațiile privind „rolul de tutore al statului mercantilist ca factor de concentrare și gestionare a resurselor naționale, rol ce va întreține o stare latentă de spirit de obediență față de deciziile și resursele controlate de birocrație, de inapetență a instituției cooperăției pentru autonomie pe piața liberă” (p. 85).

Paradigma fondatoare a cooperăției rurale, conținută în *Proiectul sociologiei poporaniste* (C. Stere) și *țărăniște* (V. Madgearu, M. Ralea) oferă idei, intuiții, argumente fundamentale pentru susținerea ideii cooperăției robuste ca parte a sistemului Economiei Sociale. Aflată la antipodul unor puncte de vedere, cu circulație în epocă (Șt. Zeletin), care caracterizau masele țărănești în termeni de pasivitate, inerție, conservatorism. Adăugăm aici și analizele critice ale lui C. Stere asupra unor experiențe cruciale privind superioritatea cooperăției cum sunt experiența narodnică și inovația coloniilor universitare engleze de tipul „University Extension Movement”, dublate de studiile critice comparative ale experienței democrației rurale din Ardeal și din Regat, cu deosebire a contribuției Societății „Astra” și a „Casei Centrale” la organizarea creditului și

economiei țărănești; tot aici intră și reflecțiile sale asupra principiilor democratice ale organizării Bisericii din Ardeal (p. 85–86).

Revenim la prezentarea unor rezultate semnificative ale lucrării.

b) Rețelele cooperative – școală a democrației și vehicul de mobilizare socială în proiectele de construcție a statului modern. Lucrarea certifică faptul că în țările din centrul și estul Europei mișcarea cooperatistă a jucat un rol important atât în perioada premergătoare reformei generale electorale ce a instituit votul universal, cât și ulterior acesteia prin capacitatea acestei mișcări de a integra oameni obișnuiți, grupuri naționale mici, organizații de masă, autorități statale în sfera publică prin exercitarea drepturilor de vot (p. 21–22). Sunt dezvoltate și mecanisme sociale de inițiere și amplificare a mișcării cooperatiste ale diferitelor naționalități; de exemplu, asociații cooperatiste germane au cooperat îndeaproape cu organizații agricole, sub conducerea lui Karl Wolf, în domeniul modernizării agriculturii și dezvoltarea industriei laptelui ajungând până la gestionarea în comun a forței de muncă; unele din cooperativele românești au demarat cu ajutorul expertizei dobândite de liderii acestora prin parteneriat cu societăți germane, prin studii și practică în gimnazii de profil din Germania, Ungaria și Viena (Aurel Brode, Visarion Roman); nu mai puțin interesantă s-a dovedit și practica integrării în rețelele mișcării cooperatiste a unor societăți avansate care să servească drept model pentru cooperativele ulterioare, precum Banca de Credit și Economie *Albina* (1872), Banca *Ardeleana* din Orăștie, 1885–1910, Uniunea bancară română *Solidaritatea*, 1907, cele trei valuri de cooperative românești promovate de AS-TRA, 1861 (p. 20, 24, 25, 26, 29, 31–33).

c) Mișcarea cooperatistă – marcator identitar al unei noi paradigme de edificare a statului modern. Cercetările extinse ale autorului asupra rețelelor cooperatiste din Transilvania de la turnura secolului XIX–XX au oferit date obiective de netăgăduit

pentru fundamentarea unei noi căi de cunoaștere a procesului modernizării societății și statului, și anume explorarea complexului de idei, credințe, evaluări coagulate în conceptul naționalismului economic încorporat în entitățile etnico-naționale și vizualizat în viața de zi cu zi a majorităților și minorităților. Datele invocate de autor sunt elocvente: instituțiile promoatoare dau din start caracter național organizațiilor moderne, iar acestea din urmă acționează ca instituții naționale; se constată o influență mutuală continuă a principiilor și practicilor organizaționale între mișcărilor cooperative ale celor trei entități naționale (cu sens sincronic între români și germani și cu aplicare diacronică între modelele românești/saxone și maghiare din perioada interbelică; cooperativele împlinesc patru funcții de canal de comunicare – economic-comercial, cultural-ideologic, de mobilitate ascendentă și de mobilizare a maseilor.

Lucrarea se adresează unui public interesat de evoluția societății românești în direcția construcției statului modern pe o cale mai puțin bătătorită, și anume aceea a asocianismului, în principal a mișcărilor cooperatiste regionale/zonale, generatoare de schimbări în statutul grupurilor etnico-naționale, confessionale, averilor și al proprietății, diversificării ocupaționale, stilurilor de viață, al semnificației stimei de sine în poziționarea și auto-poziționarea de categorie minoritară sau majoritară. Modelul interdisciplinar și perspectiva comparată de cercetare a rețelelor cooperatiste oferă cititorului șansa de a „umple” stocul de informații cu idei, sugestii, observații rezultate din propria experiență, iar produsul acestei „cooperări” va fi o cunoaștere mai bună a „României profunde”.

Bibliografie

- Costea, Șt., Larionescu, M. și Tănăsescu, F. (1996) *Agricultura românească. O perspectivă istorico-sociologică*. București: Ararat.
- Hunyadi, A.G. (2016) Cooperative networks in Transilvania belonging to Hungary and Romania. Nation-building and modernization by cooperatives in Transilvania as part of Hungary (1867–1918) and Romania (1918–1940). Saarbrücken/Germany: LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Larionescu, M. (2013) *Economia socială și cooperarea în România. O perspectivă socioistorică comparată*. Iași: Polirom.
- Stahl, H.H. (1960–1965/1998) *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, 3 vol. București: Academiei, 1960–1965; Cartea Românească, 1998, I, II, III.
- Stahl, H.H. (2001) *Gânditori și curente de istorie socială românească*, București: Universității din București.
- Ungureanu, I. și Costea, Șt. (1985) *Introducere în sociologia contemporană*. București: Științifică și enciclopedică.